

Простори (не)перекладностей: пам'ять і зв'язок між поколіннями

ОКСАНА ДОВГОПОЛОВА

29 КВІТНЯ 2021

Пам'ять про минуле своєї спільноти — великий інструмент ідентифікації. Знання про предків, якими можна пишатися, образ яких хочеться відтворити у власному житті, сприяє впевненій відповіді на питання «хто я?». Звісно, спілкування зі старшим поколінням тут дуже допомагає — цей факт такий очевидний, що його інструменталізувала держава: зустрічі з очевидцями подій, ветеранами, легендарними особистостями вбудовані у виховні системи всіх країн — спілкування з живим носієм пам'яті дає потужний емоційний імпульс. Але часто трапляється, що покоління не можуть порозумітися — навіть тоді, коли молодь щиро хоче розібратися в минулому. Чому так буває?

Irene Fioretti

Не згадуватиму стародавніх єгипетських текстів, у яких уже містилися нарікання на те, що сьогодні все не те, як колись, у «наш час». Не обмежуйтесь відповіддю, що «завжди так було», хочеться зрозуміти, у чому причина саме проблем із колективною пам'яттю: чому покоління не завжди розуміють одне одного?

Почну з радикального прикладу — розриву комунікації між поколіннями після трагічного досвіду. «Ви ніколи не зрозумієте», — нерідко чули молоді німецькі бунтарі другої половини 1960-х років, коли запитували старших, як нацизм міг прийти до влади. «Як ви допустили?» — «Ви не зрозумієте». Покоління 1968-го в Німеччині кинуло звинувачення батькам і спробувало жити так, щоб жах став неможливим. Мовчання між поколіннями запанувало на кількадесят років. Німецька дослідниця Алейда Ассман у книжці «Нове невдоволення меморіальною культурою» говорить, що справа зсунулася тільки з появою серіалу «Наші матері, наші батьки» — він установив зв'язок між першим і третім поколінням, оминувши друге. Але багато дослідників вважає цю візію занадто оптимістичною.

Мовчать про минуле не тільки ті, кому висунуто звинувачення. Травмовані мовчать інколи ще трагічніше. Вони не хочуть повертатися думками у страшне, не хочуть навантажувати дітей своїм досвідом — але це мовчання найчастіше все-таки говорить: через звички, через практики виховання, через виразне відчуття заборонених тем. Сьогодні багато говорять про проблему другого покоління — дітей тих, хто вижив у катастрофах. Промовисте мовчання батьків змушує людей шукати відповіді — що ж із ними трапилось? Бо не завжди вдається зрозуміти, чому батьки поведуться саме так, чому кричать уві сні, чому чітко прокреслюють червоні лінії, відмовляючись говорити про певні речі.

Нещодавно українською вийшла книжка Міколая Грінберґа «Я звинувачую Аушвіц» — серія розмов автора, представника другого покоління, із такими, як він сам, дітьми вцілілих у Голокості. Вони розуміють один одного дуже добре, бо вирости хоч і після Аушвіцу, але все одно в ньому, навіть якщо тільки після смерті батьків дізналися про те, що з ними сталося. Деякі співрозмовники Грінберґа зізнаються в ненависті до батьків, які втягували близьких у темну прірву своєї пам'яті, і вбачають у власному житті свідчення перемоги нацистів: «Ми сидимо тут удвох, майже сімдесят років по тому, і розмовляємо про те, що воно все в наших життях накоїло. То хто виграв? Не Гітлер?»

Американська дослідниця колективної пам'яті Маріанна Гірш назвала такі взаємини зі втраченим минулим постпам'яттю. Її батьки вижили в Голокості й багато розповідали про цей досвід, але Гірш здивувалася, коли зрозуміла, як сильно загальне знання про події Другої світової впливає на її сприйняття, скажімо, родинних світлин. Дослідниця багато аналізувала способи сформуванню знання про минуле, до яких вдаються в «другому поколінні». Постпам'ять, пише вона, це не зовсім пам'ять — це штучний протез, який створюють для себе люди, травмовані непроговореною травмою батьків.

У зв'язку з поняттям постпам'яті часто — і слушно — згадують графічний роман Арта Шпігельмана «Маус» (минулого року він вийшов в українському перекладі — це важлива подія). Автор, народжений у США, був сином уцілілих жертв Аушвіцу, яких табір так і не відпустив. Мати художника вкоротила собі віку, не змогла жити з цією пам'яттю. Уже дорослим Шпігельман вирішив усе-таки розпитати батька про Другу світову, табір, життя до і після. Сьогодні «Маус» — це класика роботи з пам'яттю Голокосту, пам'яттю трагічних подій. Художник переповів розмови з батьком у формі графічного роману, де євреїв зображено мишами, німців — котами тощо. Важливо, що Шпігельман ділиться з читачами не історією батьків, а історією свого запитування. Американець, дорослий та успішний, у якийсь момент відчуває потребу зрозуміти, що відбувалося на іншому континенті кілька десятиліть тому. Зшити розірвану тканину пам'яті. Але вона не зшивається — вона твориться наново, тому в зображенні минулого немає реалізму.

Іще один класичний «Голокост-роман» — «Аустерліц» Вінфріда Георга Зебальда — розповідає про чоловіка, який дізнається, що має інше ім'я та невідому родину, і починає шукати втрачені спогади. Героя дитиною вивезли в Англію, що врятувало йому життя під час Голокосту, а тепер суттю його існування стає пошук. Оповідач роману, від якого читачі про все це дізнаються, має інший досвід, але також іде за своїми спогадами по концтаборах. Так чи інак, розірвана пам'ять змушує тих, хто живе на розриві, постійно блукати в безчассі.

Розрив у розумінні між поколіннями є симптомом того, що колективну пам'ять треба полікувати.

Та досить про травми й катастрофічну реальність. Справді ж, поколінням буває складно порозумітися не тільки тому, що сталася катастрофа.

Старших людей іноді дратує форма, яку молодь надає темам минулого: несерйозна, нешаноблива, не така, як «у нас». У чому річ? У снобізмі старших чи в легковажності молодих?

Часто причиною непорозумінь стає вбудованість у різні комунікаційні схеми. Мова — це ж не тільки слова, а й риторичні прийоми, естетичні знаки тощо. Коли ми бачимо зображення, чуємо мелодію, у нас вмикається значно більший горизонт розуміння, ніж міститься в самому знаку. Потрібна обізнаність — а обізнаним може бути тільки сучасник. Того набору інструментів репрезентації, яким послуговується молодше покоління, старші люди можуть просто не «схоплювати», щиро вважаючи, що мають монополію на знання, бо були очевидцями подій. І в цьому полягає серйозна проблема.

У цьому контексті варто ще раз згадати «Мауса». Шпігельман використав засоби репрезентації, які могли шокувати багатьох — уявіть, у 1980-х роках виходить комікс на тему Голокосту. Але підстави вдатися саме до цієї скандальної форми таки були: світ Шпігельмана розмовляв іншою мовою, оперував семіотичними інструментами, не знайомими попереднім поколінням. В інтерв'ю автор розповідав, що, як кожна американська дитина, зростав на мультиках про Міккі Мауса, цілковито позитивного героя, образ якого створював зовсім інші сенси, ніж нацистське порівняння євреїв із гризунами. Та й Шпігельман уже був коміксистом, коли почав довгі розмови з батьком.

Я далека від того, щоб оптимістично вітати будь-якій новий спосіб роботи з минулим. Інколи скандальність — це справді результат невігластва. Наприклад, нещодавно одне українське

агентство ініціювало створення «чорнобильського мерчу» до 35-ї річниці трагедії на ЧАЕС. В основу креативної ідеї лягла думка про мутації, що виникають під впливом радіації: було запропоновано створити футболки з п'ятьма рукавами, пляшки з двома горлечками, окуляри для більш ніж пари очей. Автор написав радісний пост на Фейсбуку: дивіться, поряд із нами — справжня «Футурама», перетворімо пам'ять на щось привабливе!

Чому я наполягаю, що «Маус» — це комеморативний прорив, а такий мерч — то треш (тим більше, що люблю «Футураму»)? Тому, що намагаюся прочитати запропоновані повідомлення. І в чорнобильському проєкті зчитую тільки одне: Україна — це країна веселих мутантів. Автори не змогли репрезентувати навіть сенсів, закладених у грі «S.T.A.L.K.E.R.», яка не про Чорнобиль, але через яку тисячі наших сучасників звикли відчувати жах, дивлячись на добре впізнавані чорнобильські ландшафти.

З другого боку, такі креативні прориви сигналізують про розриви в мові пам'яті між поколіннями. У світі подія Чорнобиля в світі стала точкою відліку для нової екологічної свідомості, тлом міркувань про кінець епохи антропоцену — а в Україні риторика довкола цієї катастрофи досі спирається на арсенал радянської військової комеморації. Коли люди не знають про «антропоцен», але змудилися офіційними концертами раз на рік, виникає креатив завглибшки пів міліметра. Розрив у розумінні між поколіннями тут є симптомом того, що колективну пам'ять треба полікувати.

Якось в компанії людей із різних поколінь я слухала хорошу лекцію про історичні меми. Вік слухачів можна було визначити за тим, коли вони починали реготати, поки інші збентежено дивилися на екран. Щоб «схопити» мем, треба бути залученим у широке комунікативне поле, побудоване не тільки на освіті, а й на повсякденних досвідах. Фрази з реклами, випадкові висловлювання політичних діячів тощо швидко забуваються, не належать до освітнього процесу й не зчитуються тими, хто перебуває «ззовні». Тож цю «бульбашку» сенсів часто визначає саме належність до покоління. Якщо я легко зчитаю семіотичне поле фрази «Отряд не заметил потери бойца», то представникам пострадянських поколінь буде доступний тільки її прямий сенс. Так само хтось зі старшого покоління у фразі «Зима близько» почує тільки повідомлення про зміну сезонів і щиро не розумітиме, чого ці дурнуваті регочуть.

Що з цим робити? Мабуть, спілкуватися. Ми всі вміємо розпізнавати «свого/чужого» за шиболетами. Люди тримаються за зрозумілі риторичні фігури, бо це частина обжитого світу. Важливо, втім, не залишатися на рівні сприйняття слова як тригера й не добудовувати того, що «обов'язково» лежить за ним. Інколи банан — це тільки банан. Це діє в обидва боки спілкування між поколіннями. Розмовляймо, і життя стане кращим.

Текст створено за підтримки проекту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

ОКСАНА ДОВГОПОЛОВА

29 КВІТНЯ 2021